

JAZIWSHÍ T.QAYÍPBERGENOV'TÍŇ SHÍĠARMALARÍŇDA QOLLANÍLGÁN QARATPA AĠZALARDÍŇ LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ TÚRLERI

¹Seydullaeva Darigul, filologiya ilimleri kandidati

²Daniyarova Dilbar, Nókis mámleketlik pedagogikaliq
instituti magistranti

LEXICO-SEMANTIC TYPES OF ADDRESS UNITS USED IN THE WORKS OF WRITER T.KAIPBERGENOV

¹Seydullayeva Darigul, Candidate of Philological Sciences

²Daniyarova Dilbar, Master's student of Nukus State
Pedagogical Institute

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ ОБРАЩЕНИЙ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЯ Т.КАИПБЕРГЕНОВА

¹Сейдуллаева Даригуль, кандидат филологических наук

²Даниярова Дильбар, магистрант Нукусского
государственного педагогического института

¹e-mail:

darigul71@mail.ru

²e-mail:

daniyarovadilbarkaramad
dinovna@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7217-0625>

Annotaciya: Bul maqalada belgili qaraqalpaq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń kórkem shıǵarmalarında ushırasatuǵın qaratpa aǵzalardıń leksika-semantikalıq túrleri tallanadı. Avtorlar qaratpalardıń stillik ózgesheliklerine, olardıń stilistikalıq júkleri hám kórkem shıǵarmadaǵı ekspressivlik funkciyalarına ayırıqsha dıqqat qaratqan. Tallaw barısında qaratpalar adam, tiri janzat, jansız nárse hám tábiyat qubılıslarına qaratılıwına qarap klassifikaciyalanadı. Ásirese, tıńlawshıǵa hám avtordıń ózine qaratılǵan qaratpalardıń semantikalıq hám stilistikalıq kórinisleri tallanıp, olardıń obraz jaratıwdaǵı ornı ashıp beriledi. Bul izertlew qaraqalpaq tili stilistikası sheńberinde qaratpa aǵzalar menen baylanıslı ele tolıq úyrenilmegen táreplerdi jaqtılandırıwǵa xızmet etedi.

Tayanış sózler: Qaratpa aǵzalar, leksika-semantikalıq túrler, stilistika, T.Qayıpbergenov, qaraqalpaq tili, sintaksislik birlikler, ekspressivlik, obraz, uslub.

Abstract: This article analyzes the lexico-semantic types of address units found in the works of the famous Karakalpak writer T. Kaipbergenov. The authors pay special attention to the stylistic features of addresses, their stylistic functions, and expressive roles in literary works. In the analysis process, addresses are classified according to their focus on humans, living beings, inanimate objects, and natural phenomena. In particular, the semantic and stylistic manifestations of addresses directed at the listener and the author himself are analyzed, and their role in character creation is revealed. This research serves to illuminate previously unexplored aspects related to address units within the framework of Karakalpak stylistics.

Keywords: address units, lexico-semantic types, stylistics, T. Kaipbergenov, Karakalpak language, syntactic units, expressiveness, character, style.

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-семантические типы единиц обращения, встречающихся в художественных произведениях известного каракалпакского писателя Т.Кайыпбергенова. Авторы уделяют особое внимание стилистическим особенностям обращений, их стилистической нагрузке и экспрессивным функциям в художественном произведении. В процессе анализа обращения классифицируются по их направленности на человека, живое существо, неодушевленный предмет и явления природы. Особенно анализируются семантические и стилистические аспекты обращений, направленных на слушателя и на самого автора, раскрывается их роль в создании образа. Это исследование служит освещению еще не полностью изученных аспектов, связанных с единицами обращения в рамках стилистики каракалпакского языка.

Ключевые слова: единицы обращения, лексико-семантические типы, стилистика, Т.Кайыпбергенов, каракалпакский язык, синтаксические единицы, экспрессивность, образ, стиль.

KIRISIW. Qaraqalpaq til biliminde házirge shekem qaratpalardıń grammatikalıq formaları boyınsha ayırım izertlewler júrgizilgen bolsa da, olardıń stilistikalıq wazıypaları, ásirese, kórkem tekstlerdegi qollanıw ózgeshelikleri jeterli dárejede tallanbaǵan. Belgili jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında ushırasatuǵın qaratpa aǵzalar tildi bayıtıwshı, obraz kúsheytıwshı hám stillik qural sıpatında aktiv qatnasadı. Bul maqalada jazıwshınıń tekstlerinde ushırasatuǵın qaratpalar leksika-semantikalıq ózgesheliklerine qaray sistemalasırılıp, olardıń stillik hám semantikalıq júkleri jaqtılandırıladı.

ÁDEBIYATLAR SHOLIWI. Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmanıń tili sol tildıń tariyxı ushın derek sıpatında H.Hamidovtıń [9], D.Nasırov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Sayıtovlardıń [7], Sh.Ábdinazimovtıń [2], G.Qarlıbaevanıń [5] miynetlerinde alıp qaraldı. Al kórkem shıǵarma tiliniń stillik ózgeshelikleri E.Allanazarovtıń [1], B.Yusupovanıń [10] izertlewlerinde sóz etiledi. Sonday-aq, ayırım jurnal hám gazetalarda, kórkem shıǵarmanıń tiline arnalǵan geypara maqalalar da járiyalandı.

Qaraqalpaq tilinde qaratpalardıń grammatikalıq ózgeshelikleri úyrenilgeni menen, onıń stillik qollanıw ózgeshelikleri arnawlı túrde izertlenbegen. Ásirese, kórkem shıǵarmalarda qaratpalardıń hár qıylı stilistikalıq qurallar xızmetinde qollanıwı hár tárepleme izertlewdi talap etedi.

IZERTLEW METODOLOGIYASÍ. Maqalada sapa analizi (kvalitativ) metodları tiykarında jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń bir neshe shıǵarmaları tańlap alınıp, olardaǵı qaratpa aǵzalar anıqlanǵan hám leksika-semantikalıq, stilistikalıq jaqtan tallanǵan. Izertlewde ilimiy, kórkem hám

publicistikalıq usıllarda ushırasatuǵın qaratpalar tematikalıq toparlǵa bólinip, olardıń lingvistikalıq funkciyaları qarap shıǵılǵan. Tallaw dawamında qaratpalardıń grammatika menen baylanıs dárejesi, ekspressivlik dárejesi, avtordıń estetikalıq maqsetine xızmet etiwı sıyaqlı faktorlar esapqa alınǵan. Sonday-aq, bar stilistikalıq ádebiyatlar menen salıstırmalı analizler júrgizilgen.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW. Qaraqalpaq tilinde gáp túrlishe kóriniske iye bolıwı múmkin. Usı kórinislerdi beriw ushın gáp oy pikirdi bildiriwdiń tiykarǵı birliǵı bolıp, baylanıs penen mazmundı jaqınlatıw ushın xızmet qıladı. Sintaksislik stilisitikanıń birliklerin anıqlaw, bul tarawdıń predmetlerin belgilew bolıp, ritorikalıq soraw, gradaciya, ellipsis, anafora, epifora, antiteza, tákirarlaw kórkem poetikalıq sintaksistiń stilistikalıq quralları dep esaplanıladı. Mine, usınday stilistikalıq qural xızmetinde qaratpalar da qollanıladı.

Qaratpalar tiykarınan sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa bir predmetti, qubılıslardı bildiretuǵın sózler. Tiykarınan, qaratpalar ayılajaq oyǵa, pikirge basqanıń dıqqatın awdarıw, sóylewshiniń qatnasın bildiriw ushın qollanıladı.

Qaratpa aǵzalar gáptiń tiykarǵı aǵzaları sıyaqlı kelisiw, basqarıw hám jupkerlesiwshi baylanısqa túspeydi. Olar gáptiń ulıwmalıq mazmunı yaki onıń bir aǵzasma qatnaslı boladı. Gáp ishinde ózine tán intonaciyalıq ózgesheliklerge iye bolıp, gáptiń basqa aǵzalarınan ayırılınıp ayıladı.

M.Dáwletov «Házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gáppler» degen miynetinde: «Qaratpalar ayılajaq oyǵa, pikirge basqanıń dıqqatın awdarıw, sóylewshiniń qatnasın bildiriw ushın qollanıladı. Qaratpalar házirgi qaraqalpaq

ádebiy tilinde hár túrli stillerde kórkem ádebiyat hám publicistikada, kúndelikli gazeta betlerinde jiyi ushırasadı, - dep jazadı [4, 269].

Qaraqalpaq til iliminde stilistika jóninde, stillerdiń funkcionál xızmetleri jóninde ele sheshilmey atırǵan máseleler kóp. Qaraqalpaq tilindegi funkcionallıq stiller boyınsha ilimpaz E.Berdimuratovtıń monografiyalıq miyneti qaraqalpaq tiliniń stilistikasını izertlegen A.Bekbergenovtıń ilimiy miynetinde sóz etiledi. Sońǵı dáwirlerde kórkem shıǵarmalar tiliniń leksika-grammatikalıq hám stillik ózgeshelikleri boyınsha izertlewler alıp barılmaqta. Máselen, I.Yusupov shıǵarmalarında kelbetliklerdiń stillik qollanılıwı boyınsha B. Yusupovanıń «Kórkem shıǵarmalarda kelbetliklerdiń stillik qollanılıwı (I.Yusupov shıǵarmaları tiykarında) arawlı izertlewinde sóz etiledi. G.Mambetnazarovanıń miynetinde dórendi atawıshlardıń stillik qollanılıwı izertlengen [6]. D.Seydullaeva Ibrayım Yusupovtıń «Duzlı samallar» degen toplamında qollanılǵan epitet hám teńewlerge toqtap, olardıń stillik qollanılıw ózgesheliklerin kórsetip bergen [8].

Qaratpalardı óz ara sóylesiwlerde, gazeta-jurnallarda, kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinde, bayanatlarında jiyi ushıratamız. Onıń ilimiy stilden basqa barlıq stillerde qollanılıwın kóriwge boladı. Biraq onıń tásirine, stillik qollanılıwına itibar berilmeydi. Funkcionál stillerdiń ayrıqsha túri-kórkem ádebiyat tilinde sintaksislik kategoriyalardıń ózine tán qollanılıw ózgeshelikleri, kórkemlik imkaniyatları, individual-avtorlıq hám stillik qollanılıw ayırmaslıqları búgingi kúnge deyin qaraqalpaq til iliminde izertlenbey kiyatırǵan máselelerdiń biri.

Qaratpalar sóylewshiniń sózine qatnaslı adam yamasa basqa bir obyektlerdi bildiredi. Olar tiykarınan, leksika-semantikalıq jaqtan adam yamasa adamǵa qatnaslı sózler, janlı hám jansız predmetler, tábiyat qubılıslarınıń atamalarına qatnaslı bolıp keledi. Usı sıyaqlı qaratpalar leksika-semantikalıq ózgesheliklerine qaray, adamǵa qatnaslı qaratpalar, janlı maqluqlarǵa qatnaslı qaratpalar, jansız predmet, tábiyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar bolıp bólinedi. Adamǵa qarata ayılǵan qaratpalar sóylewshi óz sózine tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın onıń atın, familiyasın, ataq-laqabın, belgisin ayıp shaqıradı. Adam mánisindegi qaratpalara janlı hám jansız predmet yamasa tábiyat qubılısına qarata ayılmaydı. Sebebi, adam

mánisindegi qaratpalarda sanalı túrde dıqqat awdarıw, qaraw, kewil bóliw, juwap qaytarıw hám t.b. sıyaqlı ózgeshelikler bar.

Al, adamnan basqa janlı hám jansız predmetlerge, tábiyat qubılıslarına qarata ayılǵan qaratpalarda bunday ózgeshelik joq, tek sóylewshi óz sózin olarǵa qarata, tınlawshı retinde ǵana arnaydı, solarǵa qarata sóyleydi. Sol predmetlerge qarata sóylew arqalı sóylewshi óziniń hár túrli kewil kúyin, súysiniw, kewili pitiw hám t.b. sezimlerin, qatnasların bildiredi.

Adamlarǵa qaratılǵan qaratpalar qollanılıwına qaray ekige bólinedi:

- 1) tınlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar;
- 2) sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar [4].

Tınlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar. Olar kóbinese jekke tınlawshıǵa hám kópshilik tınlawshıǵa qaratıla ayıladı.

Mısalı: Til degen buwınsız, *Qabil aǵa*, erk berseń kete beredi (T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası», 136-bet).

Tınlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar leksika-semantikalıq mánilerine qaray tómendegi túrlerge bólinedi:

Adamǵa qatnaslı qaratpalar:

1) adamnıń atı hám familiyasın bildiriwshi qaratpalar: *Joldas Nájimov*, rayonnıń ar-namısını qorǵawshılardı qorlıqlı jaǵdayǵa túsirmeymen deytuǵın ediniz (T.Qayıpbergenov «Kózdiń qarashıǵı», 19-bet).

2) tuwısqanlıq qatnastı bildiriwshi qaratpalar: *Ulm*, hayal baslaǵan úy ońbas degen jaman gáp bar, sen, bul gápke isenbe... Kelin oǵırı aqıllı kórinedi. Ne dese de aytqanına kón! — dep Palwanǵa tásele berdi (T.Qayıpbergenov «Tánhá ózińe málím sır», 120-bet).

3) kásip-óner hám mamanlıqtı bildiriwshi qaratpalar: *Muǵallım inim*, — dedi bir kúni kúta jumsaqlıq penen, - jeti babasınan beri álipti tayaq dep bilmeytuǵın damnıń qızına azlap sawat ashtırǵanıń ushın sheksiz raxmet! (T.Qayıpbergenov «Tánhá ózińe málím sır», 93-bet).

4) jaqınlıq-doshlıq mánisindegi qaratpalar: *Húrmetli miymanlar*, meniń palwan tórem keshikti. (T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası», 126-bet).

5) húrmet-sıylasıq, ataq, lawazımlar mánisindegi qaratpalar: Bunday mákannan binayı

ómirinde ayırılıp bolmas, **aqsaqal** (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 47-bet).

6) jınıs bildiriwshi qartpalar: Qoy, *ğarri*, jumbaq qıla bermey aytshı, biyler asıǵıs qusaydı, - dedi kempiri (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 28-bet).

7) erkeletiw-kishireytiw mánisindegi qaratpalar: Otıra ǵoy, *Ernazarjan*, - dep qurǵa dawısladı.— Sizler ne aytasızlar? (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 375-bet).

8) ayaw-ashınıw mánisindegi qaratpalar: *Kózsiz gúbelekler*, - dedi ol gúbirlenip, otqa súngip ketetuǵınıńızǵa pámińiz jetpeydi... (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 257-bet).

9) jek kóriw, sógiw hám ayıplaw mánisindegi qaratpalar:

1. –*Há tili kesilgir*, - dedi Begis misqıllı kúlki menen. 2. *Zańgar*, urlıqtı sen emes, biz islegendey baqırsań-á!-dedi Begis (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 15-bet).

10) kek etiw mánisindegi qaratpalar: 1. *Ladan kúshik*, sen sóyleme, dep jekirindi Aydos. (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 59-bet). 2. Qızı úyge kirmey atırıp ákesiniń sózin sóylediń be, *shóje qoraz* (Sonda, 261-bet).

Sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar:

Qaratpa aǵzanıń bul túri sóylewshiniń óz-ózine yamasa óz shıǵarmalarına bolǵan sezimlerin bildiredi. Qaratpanıń bul túri shayırdıń ózine qarata sóylewi arqalı sırtqı dúnyaǵa, óz zamanına bolǵan hár túrli sezimlerin bildiredi. Mısalı: 1. *Sorlı Perixan*, sen sirá baxıtlı bolıppediń? Bul dúnyada tiriligińnen baska ne baxıt bar edi? (T.Qayıpbergenov «Táńhá ózińe málim sır», 148-bet). 2. *Áy Aydos, Aydos*, saqal-shashıń aǵarǵansha neshe qátelespediń – Bárhá óziń jol tabar ediń, jáne jol tap (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler», 287-bet).

Sóylewshiniń ózine qartalǵan qartpalar jazıwshınıń ózine qarta sóylew arqalı sırtqı dúnyaǵa, óz zamanına bolǵan hár túrli sezimlerin bildiredi. Bul mánidegi qaratpalar, til faktlerinde, kóbinese poeziyalıq shıǵarmalarda ushırasadı. Kórip ótkenimizdey neytral tekstlerde qaratpalar tek adamǵa qarata, onıń atı, tuwısqanlıǵı, titulı hám t.b. aytilatuǵın bolsa, emocional-ekspresivlik mánige iye tekstlerde qartpalar tek ǵana atap qoymay, sol

atalǵan adamǵa sıpatlama da beredi hám hár qıylı stilistikalıq kórkemlikke de iye boladı.

JUWMAQ.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında ushırasatuǵın qaratpa aǵzalar tildiń tek kommunikativlik emes, al ekspresivlik funkciyasın da atqaradı. Qaratpalar adamlar, tiri hám jansız nárseler, tábiyat qubılısları hám hátte avtordıń ózine qaratılǵan halda kórinip, kórkem sóylew quralı sıpatında obraz kúshin arttıradı. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq klassifikaciyası olardıń stillik múmkinshiliklerin ashıwǵa járdem beredi. Bul tallaw qaraqalpaq til bilimindegi stilistikalıq izleniwlerge úles qosadı hám keleshektegi izertlewler ushın metodologiyalıq tiykar bola aladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Allanazarov E. Qaraqalpaq tilinde metaforalardıń stillik qollanıwı. Nókis, 2022.
2. Ўбиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Ташкент, 2006.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, 1990.
4. Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкіс, 1976.
5. Qarlıbaeva G. Ajiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri. Nókis, 2017.
6. Мәмбетназарова Г. И.Юсупов қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланылыуы. Нөкіс, 1994.
7. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебият классиклери шығармаларының тили. Нөкіс, 1995.
8. Seydullaeva D. I.Yusupovtıń «Duzlı samallar» toplamında qollanılgan epitet hám teńewler.//Türkiy filologiyasınıń aktual máselelri. Nókis, 2008.
9. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкіс, 1974.
10. Юсупова Б. И.Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. Ташкент, 2014.